

տաւորի ընտրութիւնն ազատ ըլլայ, սակայն չէ՛ թէ մէկ հոգի ընտրուի այլ երեք հոգի։ Եւ այն երեք հոգւոյ ընտրութիւնը կառավարութեան խորհուր, որպէս զի ասիկան ընտրութիւնն Ինքնակախն առջեւը դնելով՝ անոնց մէջէն մէկը հաստատէ։

Ասոր հետեւութեամբը՝ կը տեսնենք, որ քաղաքին դատաւորներն, ալ այնպէս յաճախ ու շարունակ չեն փոխուիր։ Մէկ մ'ընտրուածը կը կը ծայր տարիներով դատաւոր։

“Պիտութիւն լիցի մեր սիրելի Ժառանգուն, ապագայի Մակիդոնացիին եւ Հասարակին, դէ Continuation տարոց տարեկան պիտովի ընտրութեան այս Protocolիս մէջ ան պատճարին համար դադրեձուցած է, որոյ հետեւ օր Մակիդոնացիին Judicale Protocolլուն մէջ տարոց տարի inserat¹ է, դէ օվ ընտրած է պիտով. եւ քովը որոնք Senatorներ, որոնք Notariusներ, Սուզաշներ եւ Սուզայի անդամներ։

“Բայց զան ալ սիրելի Successorներ² սեպերդ պիտ արեւուք, դէ Judicale Protocolլուն մէջ մէկ արտապէ մը ինտաս³ ալ ոչ մէկ Vestigium⁴ մը չի պիտ գտնուք 4° Januarii Պիրով ընտրութեանն։ Որոյ պատճարը ան է, օր խոնթիքարական հրամաննու քով գերաբարձր Guberniumը ամպէս ապրսբրիէ օր Մակիդոնացիին եւ Հասարակը Եւ ինչու երկու Ցարի per liberam Electionem⁵ երեք հոգի Պիրովցու Candidat անէ եւ Via Excelsi Regii Gubernii ad Augustum Thronum, pro Confirmatione alterius Utrius Electorum՝ վեր խրովէ։”

Ասոնք են Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքաբաշխութեան պաշտօնական արձանագրութեանց վերջին խոսքերը 1822ին։

Ասով կը դադրին ցմիշտ՝ ամեն հայերէն յիշատակարանները։

ՅՈՂԷ. ԱՆՇՈՒ

1 Անեական արձանագրութիւն։

2 Փոխադրել, անցընել։

3 Զուտեպ, յաբար։

4 Զամանակէ մ'ի վեր։

5 Հիստը։

6 Ազատ ընտրութեամբ։

7 ... Առաջարկէ, եւ վերին Պատմութեան Ան. ուր ընտրուցմէ մէկն ամրացնելու համար Վեհափառ դատհին առկէ՛ք գնէ։

ՊԵՐՍՎԵՍՏՈՆԻ ՀՈՅՆԵՐ, ԵՐԵՈ ՄԵՍԵԼԸ, ԵՐԿՐԵՆ ԵՒ ԱՊՊԵԼՆ

(Հորհուրդ-Երեւան)

Մեզ հարկաւոր է այժմ բացատրել այն պատճառները, որոնք առաջ բերին 1605ի մեծ գաղթականութիւնը, ինչպէս եւ նկարագրիլ Հաջաբաս Ա.ին, որ հանդիսանում է մի խոշոր պատմական անձնաւորութիւն։ Երկու խնդիրներն եւս բարդ են, որովհետեւ պատմագիրներին կարծիքները նրանց մասին շատ հակասական են։

Արեւելքում, մահմետական ազգերի մէջ երկու թագաւորներն այնքան հերոսացած են, որ նրանց յիշատակը մինչեւ այսօր եւս թնդում է եւ բոլոր հէքեաթների ու զորոյցների մէջ շարունակ լոււում է նրանց անունը եւ գրեթէ առասպելական քաղաքործութիւնները։ Մինք Բաղդատի խալիֆայ շարուն-էլ-Ռաշիդն է, միւսը՝ Հաջաբաս Ա.ը։ Այսօր եւս ճանապարհորդելով Պարսկաստանում եւ Անգլիոյ կառոււմ, Թիւրքաստանում, Աֆղանիստանում, Անգլիոյ պապան երկրում, որոնք Հաջաբասի Ժամանակ Պարսկաստանի մասերն էին կազմում, կարող ենք հանդիպել բազմաթիւ աւերակ եւ շատ աեղ գեռ կանոն քարվանսարայների, կամուրջների ու մզկիթների, որոնք կոչւում են Հաջաբասի անունով։ Աւանդութիւնը ժողովրդի բերանով ասում է, որ Հաջաբաս կառուցել է 1001 քարվանսարայ, 1001 մզկիթ, 1001 կամուրջ. թէ ինչու անպատճառ 1001 թիւն է գործածւում, չգիտեմ. բայց այսօր եւս Պարսկաստանում առանց այդ քարվանսարայների անկարելի կը լինէր ճանապարհորդել, մանաւանդ կարաւանների համար։ Հաջաբաս կառուցել է այդ քարվանսարայները կարաւանների ինչեւանի համար, առեւտրական յարաբերութիւնները դիւրացնելու համար։

Առհասարակ բոլոր մահմետական, թէ՛ Ժամանակակից եւ թէ՛ ոչ-Ժամանակակից պատմագիրները վերին աստիճանի գովասանքով են խօսում Հաջաբասի մասին, իրեւ մի աշխարհաշէն, իմաստուն եւ արդար թագաւորի, որ իր մեծ գործերի համար “ջաննէթ-մաբեան (գրախտաբանկ) եւ “Գեծ, մականունն է ար-Ժանաջել։ Դեռ հէքեաթներից գիտնել, թէ ինչպէս Հաջաբասը գիշերները սպասալ իր վեզերների հետ շրջում էր քաղաքներն եւ գիւղերը՝ ժողովրդի վիճակին վերահասու լինելու համար, ինչպէս անում էր շարուն-էլ-Ռաշիդը

իր ֆափառ վեզերի հետ: Սակայն Առաքել վարդապետը նկարագրում է նրան բոլորովին այլ գոյներով, իրրեւ. «անդադային վիշապ, օձի բնաւորութիւն ունեցող, իրրեւ մի աշխարհաւեր եւ բռնկող մարդ եւ խիստ ֆանատիկ մահճատական ու ճայածող քրիստոնէութեան», ղերկայ դէպքում մի քիչ անկեղծութիւն պէտք է վերաբերուել թէ Առաքել վարդապետի եւ թէ մահճատական պատմագիրների կարծիքին. առաջինը Հայ ազգային Հասոժ ազնաների պատճառով կարող է դանդաղեցնել իննել Շահաբաբայի դէմ եւ հետեւաբար ոչ անաւառ, իսկ մահճատական պատմագիրները ոգեւորուած լինելով կրօնական զգացումներով, նշնպէս չեն կարող անաւառ պատմիչ հանդիսանալ եւ միակ այն հանգամանքը, որ Շահաբաբայ ջարդել եւ կոտորել է զեպմուսներին, բաւական է մոռացընել տալու նրա բոլոր պակասութիւնները: Պիմնեք ուրեմն նաեւ ուրիշ պատմագիրներին:

Մի նոր պարսիկ պատմաբան, որի երկասիրութիւնները դեռ անյայտ եւ մնացած, բայց որին կարելի է կատարելապէս հաւատա ընծայել, որովհետեւ նա իր խօսքերն հիմնում է գիտնական գործերի եւ թղթերի վրայ, հանգուցեալ Նասրէդդին Շահի հօրեքայր՝ մի քանի տարի առաջ Էուշի քաղաքում վախճանուած արքայաւոր իշխան Բէհման Միրզան, որդի հոջա-կաւոր Արքայ Միրզա Գահաժառանգին, իր մի ձեռագիր հեղինակութեան մէջ, որ կոչուած է «Էուքը-նամէ», եւ որը պարունակում է իր մէջ կովկասեան եւ Արարատեան երկրի Ն. դարեայ պատմական անցքերը Համառօտ կերպով, շինգիւ խանդի սկսած մինչեւ Աջա Մահմուդէն Շահ Ղայմար, հետեւեալ կերպով է խօսում Շահաբաբայի բնաւորութեան մասին:

«Կարգալով Շահաբաբայի ձեռքով կատարուած այս կատարածի, զերեքարութեան եւ աւարտութեան նկարագրութիւնը, որ նա անմեղ արարածներին կրել առաւ հակառակ խնամաւորի եւ զթախիրութեան, ընթերցողները շատ պիտի զարմանան. սակայն եթէ մինչեւ ծանօթ լինի նրա բուն բնաւորութեան եւ եպիքի ռուպիլութեանց հետ, երբեք չպիտի զարմանայ նրա այդ արարքի վրայ, որովհետեւ Շահաբաբայ Մեծը մի թագաւոր էր խիստ անգութ, խառախրած, եղբայրասէր եւ գաշաւաղանջ, կասկածաւ, ըստ երեւոյթին թէ եւ հաճողութեւ, բայց ի ներքուստ ժամո: Ինչպէս որ իր թագաւորութեան սկզբում իր հայր Սուլթան Մահմադին ինն տարի բանտարկեալ պահեց, մինչեւ որ բանտի մէջ մեռաւ. յետոյ իր երկու անմեղ հարազատ եղբայրներին, որոց մինքն աւ Քահաժապ

Միրզան 12 տարեկան էր — կուրացընելով, «Ալմաթի» բերդում, որ Մազանդարանի եւ Զագլինի մէջտեղումն է՝ բանտարկեց եւ այստեղ նրանք թշուառ կեանք վարեցին զեռ. 30 եւ 35 տարի, մինչեւ մահն ազատեց անգութ եղբորից:

«Ինչն Շահաբաբայ երեք որդի ունէր. անգրանիլը Մահմադ Բաղը Միրզա, մի օր առանց որ եւ է պատմաւոր, մի ակնհայտ սպանել տուաւ. մի քանի տարուց յետոյ, դարձեալ առանց որ եւ է պատմաւոր, միջնակ որդուն Սուլթան Մահմադ Միրզին հրամայեց կուրացընել եւ բանտարկել. մի փոքր ժամանակից յետոյ էլ՝ Իմամգուլի Միրզա կրտսեր որդուն կուրացընել տուաւ: Այժմ թող ընթերցողներն նրա այս երեք անօրինակ անգութութեան եւ խառախորութեան օրինակներից եղբայրացընել թէ ինչ տեսակ բնաւորութեան տէր մարդ էր Շահաբաբայ. արդեօք մի անն, որ իր հարազատ ծնորդ, առ որ զեպք է ունենայ անաշանի երախտագիտութիւն, իր հարազատ եղբայրների եւ իր մէջքից զուրկ եկած անմեղ փոքրահասակ զաւակների հետ, որոնք տեգահութեան որ եւ է առիթ չեն տուել նրան, այսպէս անգութօրէն վարուէ, ուրեմն օտար մարդկանց վերաբերմամբ ինչպէս չէրուէր:

Բէհման Միրզայի ասածները հաստատուած է եւ Աջաժ Օլէաբիուս եւ պատմում է աւելի մանրամասն, թէ եւ անուաների մէջ տարբերութիւն կայ:

«Շահաբաբան երեք օրինաւոր կին ունէր եւ շատ կամ հինգ հարիւր հարճ: Այդ երեք ամուսնութիւնից երեք որդի ծնուէ, Սէֆի Միրզա, խօզաբանդա Միրզա եւ Իմամ Գուլի Միրզա: Վերջին երկուսին աչքերը հանել առեց կրպով եւ փակեց նրանց Ալմաթի բերդում: Անգրանիլի որդին մի քրիստոնէայ վրացի ստրկուհի էր ծնուած. այդ իշխանը տեսնելով մի զեղեցիկ երիտասարդ չէքքէլ աղկի, որ Շամսիսցի մի վաճառական ընծայ էր արել իր հօրը, սիրահարուէ եւ խնդրեց թագաւորից իրան առլ կնութեան համար: Թագաւորը, որ սիրում էր երիտասարդ իշխանին, համաձայնեց. այդ ամուսնութիւնից ծնուէ Սան Միրզան, որ այստ թագաւորեց Շահ Սէֆի անունով:

«Շահաբաբայի խիստ, անգութ եւ բռնակալ թագաւորութիւնը սկսեց անտունել զանալ տեղութեան մեծամեծներին, նրանք մի ամուսկ ձգեցին Սէֆի Միրզայի սենեակը, որով յայտնուէ էին նրան, որ իրանից է կախուած հօրը յաջորդել: Եւ եթէ համաձայնի կատարել իրանց զղացած դիտաւորութիւնը, նրանք հարկաւոր միջնցները կը հայլթայթեն իրան:

«Սէֆի Միրզան զղուց այդ առաւարկութիւնից, որով կամենում էին մեղաւորեց անել իրան հօր պալատութեան մէջ. նա արարտ ամուսնացնէ իր անգութ հաւատացընել նրան իր անեղծութեան ու կատարեալ հաւաքնադատութեան մասին: Շահաբաբայ՝ ի բնէ կասկածաւ եւ անգութ, առեւ

րեւոյթից ցոյց տուեց որդուն, որ շատ գոհ է նրա վարմունքից եւ գովեց նրա որդական սերը, բայց այնպիսի սարսափի մէջ ընկաւ, որ այլ եւս հանազարութիւն չունէր եւ գիշերն երեք շքա անգամ փխում էր սենեակը, ու վերջն եկաւ այն եղանակացութեան, որ միայն որդու սպանութեամբ կարող է հանգստութիւն գտնել՝ Նա որոշեց մեռցնել տալ նրան։ Այդ պաշտօնն առաւ նա յանձնեց իր զօրքերի ընդհանուր հրամանատար Կարճուխայ խանին, որ ծագումով հայ էր, քրիստոնեայ ծնողների զաւակ, բայց փոքր ժամանակ գերի էր ընկել թաթարների ձեռքը եւ թլիստաւելով, ծախուել էր Հասնին, որ այնքան յարգում էր նրան, որ կանչում էր միշտ «աղա» եւ նրան էր յանձնել սմբով Պարսկաստանի սպարապետութիւնը։ Սաւազար պարսկաւելի ծերունիները զոգն թաթարների առաւ եւ հրամարտեց, առելով, որ աւելի լաւ է համարում հայար անգամ զոգնել կենքից, քան ձեռները թաթարել իր սիրով որդու։ Գահաժառանգի արեան մէջ։

«Հասարբառն այն ժամանակ առաւարկեց սպանութիւնը Բէհրուզ բէկին, որ ընդունելով, գնաց գտաւ Սէֆի Միրզային՝ երբ օտ բաշիբոյից դուրս էր գալիս մի ծառայի հետ, եւ բռնելով նրա շորու սանձից, ասաց. «վեր եկ, Սէֆի Միրզա, թաթարը, հայրդ կամենում է, որ դու մեռնես, Այս ասելով, նա վեր բերեց նրան ջրուց, խեղճ իշխանի միացնելով ձեռները, բարեբաղնելով աչքերը դէպ էր երկինք, աղաղակեց. «աւաղ, Աստուած իմ, ի՞նչ եմ արել այդպիսի պատժի արժանաւարւ համար, բայց եթէ այդպէս է համոզւածուել, թող կատարուի նրա եւ թաթարի կամքը։» Իսնձարի երկու հարուածով Բէհրուզ բէկը սպանեց նրան եւ գիւղի քաջ տալով, ձգեց մի ճահճի մաս։ Սէֆի Միրզայի մայրը, թաթուհին, լսելով որդու սպանութիւնը, այնքան վշտացաւ, որ վաղեց թաթարների սենեակը, ցատքեց նրա երեսին եւ սկսեց բռնեց բռնելով խփել. թաթարը, արտասուքն աչքին, պատախանեց. «Ի՞նչ անեի, ինձ խորհուրդ էին տուել, որ նա կենսելիս գէժ գաւազրութիւն է օտարում. այլ եւս ճար չկայ. արդէն եղածն եղած է,» Հասն իսկոյն գողաց. տասն օր ա գիշեր փախուեց մի մութ սենեակում եւ շարունակ լսելու էր. մի ամբողջ տարի նա սուգ էր պահում, եւ մինչեւ կենքի վերել ոչ մի զարդարանք չկրէր, որդու սպանութեան տեղում նա մի ապաստանարան շինեց խեղճերի համար, Նա թէեւ Բէհրուզ բէկին վարձատրեց, ինչպէս խոստացել էր, Ղազվինի Դարձա կարգելով, խանութիւն տալով, բայց մտադիր եկաւ պատժել նրան՝ յանցար որ հնազանդութեան համար։ Հենց որ առաւելն անգամ եկաւ Ղազվին, նա հրամայեց Բէհրուզ բէկին գնալ կարել իր սեփական ձեռքով որդու գլուխն եւ բերել իրան։ Նա հնազանդեց. Հասարբառն տեսնելով նրան, որ գալիս էր իր որդու գլուխը սինու վրայ դրած, հարցրեց նրան, ի՞նչպէս եր գլուխ իրան Բէհրուզ պատասխանեց. «Աւաղ, արքայ, ի՞նչ տեսն. ես ստիպուեցայ իմ սեփական ձեռքով սպանել իմ միակ զաւակս, որին աշխարհումն ամեն բանից

աւելի էի սիրում. այդ ցուցի ես կը մեռնեմ», Թաթարը պատասխանեց. «Գնա, Բէհրուզ, հասարբառն այժմ, թէ ինչ ցաւ ես քաշեցի, երբ դու իմ որդուս սպանութեան լուր բերիր, Բայց միթէ թաթարի, իմ եւ քո որդին այլ եւս չկան, ուրեմն այդ բանով հաւատարմ եւ քո սիրով, թաթարի հետ»։

«Հասարբառն մեռաւ 1629ին, 63 տարեկան, 45 տարի թաթարութեան յետոյ, Պարսիկները յորդում են այդ թաթարի յիշատակն եւ համարում են, որ Պարսկաստանը շատ զարբերից է վեր ոյդպիսի մեծ թաթարը չէ ունեցել. նա իրեք, եթէ նրա կենսից հանկեց անդթութեան այն օրինակները, որոնց մասին վերելում քննեցին, ստիպուած կը լինին խոստովանել, որ եթէ նա չէ կարող գտաւել խաբի թաթարները շարքում, գոնե տեղ պէտք է գտնի այն ամենամեծ թաթարների շարքում, որոնց մասին խոսում է այնքան պատմութիւնը։ Նա իմանաւ որ եւ քաջ, եւ բարձրացրեց Պարսկաստանի փառքն իր տարած մեծ յաղթութիւններով եւ ընդարձակեց տերութեան սահմանները։ Օգոստոսի կարգի կրօնաւորներն ինձ ասում էին, որ նա ամենեւին ատելութիւն չունի դէպ է քրիստոնէական իրօքը, այլ ընդհակառակն նա յաճախ գալիս էր իրանց վանքում, իր հետ ճաշի էր նստեցնում, իրանց «տեր ողորման, ձգում էր վիզը եւ հաւատաւոր էր ասելով, թէ չգիտեմ, ինչ կրօն գաւառէ։

«Նա շատ զգայուն էր դէպ է աղքատների թշուառութիւնն եւ առանձին խնայել էր ատենում նրանց վրայ. այդ պատճառով նա սովորութիւն ունէր մտնել քաղաքը, գիւղը ծպտեալ, գնալ շուկան, տեսնել շաբիր, կիւղը, քննել մօի եւ հայի որակութիւնն, եւ սաստիկ պատժել տալ խաբարներին։ Մի անգամ Արաբիէ գալով, նա ձգել տուեց հնոցի մէջ մի հարուստ հայազաւակի, որ մերժեց որ աղքատների հաց ծախել, ասելով թէ պէտք է հացը Հասարբառն եւ նրա զօրքի համար պահել։ Նա աստուծ էր կաշառակեր գաւառներին եւ սաստիկ պատժում էր նրանց։»

Հասարբառն մասին մեծ գովասանքով խոսում է եւ Հարդէն ապաւոր, որ երկու անգամ ճանապարհորդեց Պարսկաստանը՝ 1666ին եւ 1671—74ին, ուրեմն Հայերի գաղթականութիւնից 62 տարի յետոյ, Նա ասում է, որ Հասարբառն մի արդարադատ թաթար էր, որ շատ էր անում միայն երջանիկ շինել իր ժողովուրդը, սաստիկ պատժում էր կաշառակեր կառավարիչներին, հարստահարիչներին, բայց նա եւս հաստատում է, որ սպանել տուեց իր անդրանիկ որդուն, գահաժառանգին՝ Նախանձից զոգնում, թէեւ յետոյ սաստիկ փոշմանեց եւ իր յանցանքը քաւելու համար իրան գահաժառանգ կարգեց սպանուածի որդուն, իր թոռան, եւ որպէս զի իր միւս երկու որդիները Հայափրշտակն գահն իրանց եղբորորդու ձեռքից, նա

կուրացընել տուեց իր այդ երկու որդիներին, որովհետեւ պարսկական օրէնքով կտրը չէ կարող թագաւոր լինել:

Ցեսնենք այժմ ինչ պատճառներ առաջ բերին Հայերի գաղթականութիւնն. եւ այդ քննութեան ժամանակ մեր առաջ դարձաւ երեւան կը գայ Հաճաբասի անձնաւորութիւնը:

Կան փաստեր, որոնք հաստատում են, թէ Հաճաբաս սկզբում այն դիտաւորութեամբ չեկաւ Հայաստան, որ գաղթեցընէ բնակիչներին, այլ միայն Օսմանցիներին երկրից դուրս քշելու նպատակով եկաւ: Հայերին Պարսկաստան գաղթեցընելու միտքը նրա մէջ ծագեց Հայաստան գալուց յետոյ. նա կամեւում էր նախ իր երկիրն ազատել Օսմանցիներից, երկրորդ վաճառականութիւնն եւ արուեստները ծաղկեցընել. յոժ չունենալով գիմարել Օսմանցիներին, նա մտածեց աւերել երկիրը, որպէս զի նրանք այլ եւս ոչ մի հրապոյր չգտնելով՝ թողնին հեռանան, ոչ մի հրապոյր չգտնելով՝ թողնին հեռանան, իսկ վաճառականութիւնն եւ արուեստները ծաղկեցընելու համար, նա շինեց բազմաթիւ քարվանսարայներ, կայարաններ, եւ ապա նրա սրաւես աւեր շատ շուտով նկատեց, որ վաճառականութեան ընդունակ տարրը Հայերին էն եւ նրանք կարող են իր նպատակն իրագործել, այս պատճառով նա որոշեց Հայերին տեղափոխել Պարսկաստանի խորքը: Եթէ եկնթարեք, որ նա գաղթեցընեց Արարատեան Հայերին միայն այն նպատակով, որ Օսմանեան զօրք պաշար եւ ուտելիք չգտնէ, ոչ եւս պատուաբան, այն ժամանակ հարկ չկար Արարատականի Հայերին եւս վարել Սպահան, Մազանդարան եւ այլն, երբ այդ երկրից արդէն Օսմանցիները հեռացել էին: Մեր կարծիքով, Հայերի տեղափոխութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ Հաճաբաս կամեւում էր ծաղկեցընել իր երկրում վաճառականութիւնը, արուեստները, իսկ այդ ժամանակ հնարաւոր էր միայն Հայերի ձեռքով: Եւ այդպէս էլ եղաւ. մենք յետոյ կը տեսնենք, թէ շնորհիւ Հայերի ինչպիսի մեծ բարգաւաճման հասաւ վաճառականութիւնը Պարսկաստանում, ինչքան մեծ եւս շահ ստացաւ նա համաշխարհային շուկայում. մենք կը տեսնենք, թէ ինչպէս Հաճաբասն ամէն կերպով պաշտպանում էր Հայերին, պարգեւում էր նրանց զանազան առանձնանորհուրդներ, ազատում էր հարկերից, ապահովում էր նրանց գոյքն. եւ այդ պաշտպանութեան շնորհիւ Հայերը շատ շուտով համարուեցան եւ ձեռք ձգեցին բոլոր Պարսկաստանի

Հնդկաստանի, Միջին Ասիայի վաճառականութիւնը:

Ահա ինչ է գրում Հարդեն ասպետը:

«Այս քաղ եւ իմաստուն թագաւորը նկատելով, որ Օսմանեան մեծ զօրքերը, որոնք իւրաքանչիւր տարի ապապատակում էին իր երկիրը, մասնաորապէս իրենց մուշեղք գտնում էին Հայոց հողում, գնաց եւ իր զօրքով վտարեց երկուսին, Նտիքիւնանի, Ջուլֆայի (Երասխի վրայ հիմնուած քաղաքներ) եւ ամբողջ Բարձր-Հայաստանի Հայերին, որպէս զի այդ երկիրը բարձրօվն անմարդաբնակ չլինէ, եւ տարաւ նրանց իր մայրաքաղաքը, իբրեւ ամենընդունակ հպատակներ՝ առեւտուր անելու համար, թէ թուրքերէ եւ թէ քրիստոնեաներէ հետ, որովհետեւ այդ Հայերը վերիններից այնպէս ատուած չէին ինչպէս Պարսիկները, լինելով համակրօն: Հաճաբասն այդ ժամանակ հաստատուեց որոշել եր վաճառականութիւնը հաստատել՝ իբրեւ միակ միջոց հարստացընելու եւ ծաղկեցընելու իր պետութիւնը: Նա առեց Հայերին առաջ հող, բնակութիւն հաստատելու համար, յետոյ Հայթայթեց նրանց կարեւոր օգնութիւնը. բայց աւելին եւս արաւ. նա տակն ցանկացողին գրամաշուրտ կամ արածովով կամ ապրանքով, որպէս զի գնան առեւտուր անեն Եւրոպայում եւ Հնդկաստանում. եւ այդ ձեռնարկութեան մէջ թագաւորն այնպէս հիանալի աջողութիւն ունեցաւ, որ նրա մահից յետոյ, Նոր-Ջուղայում շատ վաճառականներ կային, որ երկու միջին կարողութիւն ունեւին:

Մի ուրիշ տեղ, Հարդեն խօսելով Հին-Ջուղայի աւերման պատճառների մասին, ասում է:

«Հաճաբաս տեւեց Ջուղան, նոյն պատճառներով, ինչ պատճառներով աւերեց Նտիքիւնանի եւ Հայաստանի միւս տեղերը, որոնք մի եւ նոյն գծի վրայ էին, որպէս զի թուրք զօրքերին պաշարից զրկէ: Այդ նուր քաղաքագէտն եւ մեծ հրամանատարը տեսնելով իր յոժերն անհաւասար իր թշնամու հետ, եւ մտածելով այն միջոցների վրայ, որոնք կարողանային արգելել նրան վերադառնալ՝ ամէն տարի Պարսկաստան տուածուժներ անելու, եւ պահպանելու, ամենալու միջոց տեսաւ, որ անապատ դարձնէ այն երկիրները, որ գտնուում են Երզրումի եւ Թուրքի մէջ տեղ, Երիւանի եւ Նտիքիւնանի գծի վրայ. որ այն ճանապարհն էր, որ սովորաբար բռնում էին Տաճիկները, եւ որտեղ նրանք ամրանում էին, որովհետեւ այդտեղ գտնում էին բաւականաչափ մուշեղք իրենց զօրքի համար: Ըստի այդ երկրների բնակիչներին եւ արջաւոր տաւառ, աւերեց ամէն տեսակ շինութիւն, կրակ տուեց բոլոր գայտերն եւ ծառերը. մինչեւ անգամ շատ աղբիւրներ թուշաւորեց, ինչպէս վկայում է պատմութիւնը. եւ աջօրեց ղ:

Մի երրորդ տեղ ասում է:

«Հաճաբաս Մեծի ժամանակ Պարսկաստանը սկսեց ծաղկել. նա մի արգաքաղաւ թագաւոր էր եւ միայն ձգտում էր իր տէրութիւնը ծաղկեցընել:

ու իր ժողովուրդն երջանկացնել: Նա իր տէրութիւնը գտաւ խիստ յօշոտուած եւ յափշտակուած, մեծ մասամբ աղքատացած եւ կողպտուած: Բայց դժուար է հաւատալ, թէ նրա կառավարութիւնն ինչքան բարեք բերեց երկրին:»

Առաջ բերեմք եւ Բէհման Միրզայի վկայութիւնը:

«Երբ որ Չղաւ Օշի ուպարայեաի գալստեան լուրն տարածուեց եւ նա սկսեց մտնեալ Երիւանին ու Նախիջևանին, Շահաբադս նկատելով, որ նրան դիմադրելու ոյժ եւ կարողութիւն չուէր, մտածեց թել Պարսկաստանի խորքերն Երիւանին, Նախիջևանին եւ նրանց շըլակայ տեղերէ բնակիչներին: Այդ բնակիչներէ մեծ մասը փախչաւ ճանապարհին, մահաւաղ երիւանի եւ Նախիջևանի շէյքերէ մեծ բազմութիւնը հիւանդութիւնից սնչացաւ: Նրանց ջրէլուց յետոյ Շահաբադս հրամայեց, որ բոլոր արտերը հրէհէն, այրեն, որպէս զի Չղաւ-Օշլաւ դորքը չկարողանայ պաշար գտնել:»

Ինչպէս տեսնում ենք, Բէհման Միրզան վաճառականութեան մասին ոչ մի խօսք չէ ասում:

Ազամ Օլէաիլուս եւս ոչ մի խօսք չէ ասում գաղթականութեան եւ նրա պատճառների մասին, այլ միայն հարեւանցի յիշում է, խօսելով Զուլայի մասին, թէ «Նոր-Զուլայի բնակիչները բրիտանիայ-Հայեր եւ, մեծ մասը վաճառական եւ շատ հարուստ, որոնց Շահաբադս փոխարդեց Մեն-Հայաստանից:»

Նոր-Զուլայի երկհատոր պատմութեան հեղինակ Գ. Յովհան Գարութիւնեան, ահա ինչ է ասում:

«Սա (Շահաբադ) ստացաւ զանաւն քաջ աշխարհակալի եւ հանձնարամտութեան, այլ յամենայնիք ի նոսա առաջնորդէր իւր նքատմութիւնը: Որպէս գործը նորա արագացանքն, լեւալ էնա այր կործանմիտ քաղաքագէտ՝ օգտախնդիր իւր եւ ի գործողութիւնն շըլակայեաց, եւ ըստ ժամանակին պարագայից յարմարեալ եւ զգործն իւր՝ ուշ եղեալ իւրում օգտի: Ճանաչէր նա զազգ Հայոց՝ զգործունեութիւն, զգրայնութիւն, զհանձնարամտութիւն եւ զմտադիր հպատակութիւն նոցա, որոց վաճառականութիւնն նախանկէ արար զնոսա յաշո իւր...: Վասն որոյ վարեաց զօրդովարդս Հայոց ի Պարսկաստան, զի որք երկրպագործն իցեն եւ շինականք զգաւառաւ եւ զգեղը Պարսկաստանի ժողովեցուցեն մշակական արհեստի, եւ որք երեսիլքն իցեն եւ վաճառականք շահաբադ տուրեւառութեամբը ճոխացուցեն զքաղաքս իւր՝ եւ ի համբաւի հարցնն զանուն Պարսկաստանի:»

(Էւրոպականի.)

Հ. ԱՌԱՅԵԸԸՆԱՍ

Գ Ր Ա Վ Ս Ն

ԽԻԿԱՐ ԵՒ ԻՐԻ ԻՄՈՇՈՆԱԹԻԻՆՆ

(Էւրոպականի.)

Տիֆլիսէն ետքը՝ ինքեին յառաջ կու գայ այն հարցեալ թէ արգելք նշնայի՞ն համեմատութիւններ չէն կրար գտնուիլ Ս. Գրոց միւս մասերուն մէջ այլեւայլ տեղեր: Անկարելիութիւն չկայ, ինչպէս բացատրեցինք, Աքիկարի նախնականին համար, եւ արդեամբք կը գտնուին այլեւայլ կէտեր: Բնական է որ նախ համեմատելի կէտեր փնտռենք իմաստութեան գրքերու մէջ, ուր նշնպէս առածներու եւ վճիռներու հրաշալի հաւաքումներ կան ամենայն ճոխութեամբ, Գիրքն Առաակաց, Ժողովող եւ Սիրքը, եւ ուր նշն ոտք կը գտնենք վարդապետութեանց մէջ՝ սկսելով առահասարակ «Որդեակ» եւն (յատկանշան Սիրքայայ քով), որ Հրէից քով ալ հին ժամանակի վարդապետութեան սովորական ձեւն էր: Սիրքայայ գրքէն ահա համեմատութեան կէտեր.

Սիրքայ, Դ, 26:

Աքիկար (Հայ էլ 137):

1. «Ի՞նչ բանագործէր զհաւան փոյս (— μη βιάσθαι ὁδοῦ ποταμοῦ), եւ մի ստանար առն յիմարի գանձն քո: (Այսինքն՝ «Ի՞նչ արդեւ չընէր իմարի արդեւ քո»):»

1. Որդեակ բնո առն առնեալք եւ շէք փոյս յաւանիւս 4 խաւսաւսիս: (Առ միայն: Ի՞նչ կալ բնոգէմ յարձանաց գտայ): — Ի՞նչ 185՝ «Որդեակ, բնո առն առնեալք եւ շէք յարուցեալ գտայ» մի անցանքեցես եւն:

Սիրքայ ԴԲ, 17-8 (Հայ՝ 14-6):

Աքիկար (Հայ՝ 136):

2. Զան զկապար զինչ ծանր լինիք, եւ զինչ առնուն նորա թէ ոչ յիմար: Չաւալ եւ զաղ եւ զանիթս երկաթից գինիք եւ կրէ՛ք քան զմարք անմիտ: = Առ—(տ, Ի՞նչ, 3. Զար ծանր է, եւ աւաղ քօտաւ: Ինչ առ ի բաւեալ, բայց բարկութիւն անզգամ ծանրագոյն եւ քան զերկուսեան:

2. [Որդեակի կերպ գտանք՝ եւ արքի լինք. եւ ոչ եր լինք քան զաղքատութիւն: Ի՞նչ քան զմարք անմիտ: Բարձի երկաթն է քարինի վերայ ուսոց փոյց, եւ լաւագոյն էր ինձ քան արկունիքն բնո անգործի եւ անմիտ: — (Ասորիք՝ «Որդեակ, բարձի աղ եւ շարժեցի զկապար, եւ ոչ էր ծանր քան հաւաքանել զպարտն զոր չէ առնուք ի փոխ առնալս: Որդեակ, կրցիք երկաթն, եւ շարժեցի քարին, եւ ոչ էր ծանր քան բնակել ի տան անեւոյն):»

1. Այսպէս ուրեքն հոս յոյնն ու հայը ընդմէջ համայնի եւ Թարքեր եւ միայն Ասորիք, որ կը կորցայ արգի օրինակն համեմատ: «Ի՞նչ կալ բնոգէմ յիմարից, բայց այս սխալ ըլլալու եւ զնշնեց վրանք «Երեւոյն քաւան աղ», զայն փոփոխութեամբ արամական բնագիրն՝ կարգաւ «գետ», որով համեմատելութիւնը ընդամասը կ'ըլլայ:

2. Պակապեալս՝ զի հայերենն ունի, կայ միայն նաեւ Ասորեանին մէջ, քիչք նոյն կերպով: Ասորեանը միայն ասիկա ունի. լուծի ուսն յաւերդ մտնելը: Այս ահա նաեւ երկուքն ալ, բայց աւելի պարզ ձեւով: Առաւականք տես վերջը: